

ARTYKUŁY

RODZINA JAKO WARTOŚĆ W ŚWIADOMOŚCI WSPÓŁCZESNYCH POLEK¹

MONIKA FRĄCKOWIAK

ABSTRACT. Frąckowiak Monika, *Rodzina jako wartość w świadomości współczesnych Polek* (Family as a value in the consciousness of contemporary Polish women). Wizerunki ról rodzinnych. Roczniki Socjologii Rodziny, XVIII, Poznań 2007. Adam Mickiewicz University Press, pp. 15-38. ISBN 978-83-232-1907-1. ISSN 0867-2059. Text in Polish with a summary in English.

Monika Frąckowiak, Instytut Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza (Institute of Sociology Adam Mickiewicz University), ul. Szamarzewskiego 89, 60-568 Poznań, Poland.

1. WSTĘP

Celem niniejszego artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie, jakie miejsce w systemie wartości współczesnych Polek zajmuje rodzina, w jakich relacjach pozostaje z innymi wartościami oraz jakie znaczenia przypisują współczesne polskie kobiety pojęciu „szczęśliwa rodzina”. Realizacji powyższego celu służy prezentacja wyników badań, przeprowadzonych w ramach projektu pt. „Preferencje łądów normatywnych w postawach kobiet w Polsce na przełomie XX i XXI wieku”².

W polskim społeczeństwie niezmiennie utrzymuje się tendencja zaobserwowana przez S. Nowaka w latach siedemdziesiątych XX wieku, polegająca na przypisywaniu szczególnej wartości relacjom w obrębie najbliższego otoczenia społecznego (przede wszystkim w rodzinie, w dalszej kolejności – w gronie bliskich przyjaciół)³. Rodzina od wielu lat pozostaje na pierwszym miejscu „rankingów wartości” społeczeństwa polskiego. Od lat

¹ Niniejszy tekst stanowi część niepublikowanej rozprawy doktorskiej pt. „Preferencje łądów normatywnych w postawach kobiet wobec wartości w Polsce na przełomie XX i XXI wieku” napisanej pod kierunkiem prof. dr hab. Anny Michalskiej.

² Projekt ten był zrealizowany w ramach grantu Ministerstwa Nauki i Informatyzacji nr 1 H02E 041 29.

³ Zob. *Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej* pod red. S. Nowaka, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Warszawa 1989.

niezmiennie towarzyszą jej również praca oraz zdrowie. Prawie 91% badanych w ramach polskiej edycji Europejskiego Sondażu Wartości (*European Values Survey*) z 1999 r. uznało, że rodzina jest bardzo ważna w ich życiu osobistym⁴. Z badań przeprowadzonych przez Centrum Badania Opinii Społecznej w 2004 i 2005 roku wynika, że niemal 100% badanych (97% w 2004 i 99% w 2005 roku) uznało „szczęśliwe/udane życie rodzinne” za bardzo ważne i ważne. Podobny odsetek badanych wskazuje zdrowie, natomiast ok. 90% respondentów – pracę zawodową jako wartość priorytetową⁵.

Z badań tych nie wynika jednak w sposób jednoznaczny, jakie są wzajemne relacje pomiędzy tymi wartościami. Nie są również znane znaczenia przypisywane takim pojęciom jak „szczęście rodzinne” czy „szczęśliwa rodzina”. W związku z tym prezentowane w niniejszym tekście wyniki badań pozwolą wypełnić swoistą lukę w obszarze badawczym zarówno socjologii wartości, jak i socjologii rodziny.

Wartości definiuję za J. Szczepańskim jako dowolne przedmioty materialne lub idealne, idee lub instytucje wobec których jednostki przyjmują postawy szacunku i dążenie do których odczuwają jako przymus o charakterze wewnętrznym⁶. Jak pisze R. Inglehart, wartości są zwykle rozważane jako coś relatywnie centralnego i będącego względnie trwałym elementem postrzeganego przez nas wizerunku danej osoby⁷.

Wiele dotychczasowych badań – m.in. analizy M. Marody i A. Gizy – Poleszczuk⁸, A. Kotlarskiej-Michalskiej⁹, czy A. Titkow, B. Budrowskiej i D. Duch-Krzysztozek¹⁰ – potwierdza tezę o silnie zakorzenionych w kulturze oraz świadomości społecznej socjocentrycznych (a przede wszystkim familiocentrycznych) wizerunkach kobiet. Pod tym pojęciem należy rozu-

⁴ J. Poleszczuk, *Rodzina, małżeństwo, prokreacja: racjonalizacja strategii reprodukcyjnych*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków*, pod red. A. Jasińskiej-Kani i M. Marody, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2002, s. 262.

⁵ Por. CBOS (2004) *Wartości życiowe*, komunikat z badań, s. 2 oraz: CBOS (2005) *Wartości i normy w życiu Polaków*, komunikat z badań, s. 9.

⁶ J. Szczepański, *Elementarne pojęcia socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1970.

⁷ R. Inglehart, *The silent revolution in Europe: Intergenerational Change in Postindustrial Societies*, [w:] „*American Political Science Review*” 1971, nr 65, s. 99-117.

⁸ Zob. M. Marody, A. Giza-Poleszczuk, *Być kobietą, być mężczyzną – czyli o przemianach tożsamości związanej z płcią we współczesnej Polsce*, [w:] *Między rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, pod red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa 2000.

⁹ A. Kotlarska-Michalska *Kobiety wielkopolskie w świetle badań empirycznych*, [w:] *Wizerunki kobiet*, pod red. A. Kotlarskiej-Michalskiej, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań, 2001.

¹⁰ A. Titkow, D. Duch-Krzysztozek, B. Budrowska, *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia. perspektywy*, Warszawa 2004, IFiS PAN. Zob. też: B. Budrowska, *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wrocław 2000, Wydawnictwo Funna.

mieć wizerunki oparte na podporządkowaniu ról kobiet strukturom społecznym (w tym zwłaszcza rodzinie), przy jednoczesnym pomniejszaniu znaczenia indywidualnych aspiracji kobiet wykraczających poza sferę życia rodzinnego.

Z drugiej strony polskie rodziny są w większości rodzinami skoncentrowanymi wokół kobiet (a precyzyjniej – wokół matek). Świadczą o tym m.in. wyniki badań dotyczących zjawiska tzw. „menedżerskiego matriarchatu” – typowego dla byłych społeczeństw komunistycznych wzoru funkcjonowania rodzin, w których kobiety pełniły role „niezastąpionych menedżerów życia rodzinnego” – poświęcających się dla rodziny, ale mających dzięki temu szeroki zakres władzy w jej obrębie, organizujących całokształt życia rodzinnego i cieszących się szacunkiem pozostałych członków rodziny i społeczeństwa¹¹. Z badań CBOS z 1999, dotyczących relacji międzypokoleniowych w rodzinie wynika, że najważniejszą osobą w życiu młodych ludzi jest matka – jej najczęściej powierzają oni swoje osobiste problemy (56%), z nią rozmawiają o szkole (89%) i planach na przyszłość (82%), na nią zawsze mogą liczyć w trudnych chwilach (63%) i na jej uznaniu najbardziej im zależy (47%). Jeżeli powyższe dane potraktować jako wskaźnik silnej pozycji matki w rodzinie, można jednocześnie uznać, że pozycja ojca w oczach dorastających dzieci jest znacznie słabsza (na co wskazują znacznie niższe odsetki deklaracji badanej młodzieży)¹². Podobne wnioski płyną z badań relacji łączących młodych singli z rodzicami. Ich wyniki pozwalają stwierdzić, że matka jest najbliższą osobą dla młodych ludzi żyjących samotnie¹³. Podsumowując, można powiedzieć, że podporządkowanie kobiet rodzinie często wiąże się z symboliczną gratyfikacją w postaci pełnienia centralnej roli w życiu rodziny i jej członków.

Z powodów, o których mowa powyżej (pomimo świadomości, że postawy kobiet stają się w pełni czytelne dopiero w konfrontacji z postawami mężczyzn), dokonałam wyboru kobiet jako populacji, której dotyczą prezentowane w tym tekście badania. Jednym z celów niniejszych badań było ustalenie czy socjocentryczny (i familiocentryczny) wizerunek przybiera jednolitą, czy też zróżnicowaną (w zależności od istotnych cech społeczno-

¹¹ Por. M. Marody, A. Giza-Poleszczuk, op. cit. Zob. też A. Titkow, *Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości*, [w:] *Co to znaczy być kobietą w Polsce?*, praca zbiorowa pod red. A. Titkow i H. Domańskiego, Warszawa 1995, Wydawnictwo IFiS PAN.

¹² Dla porównania: z ojcem rozmawia o swoich problemach 20% badanej młodzieży, 60% młodzieży rozmawia z ojcem o szkole, a 55% o planach na przyszłość. 34% młodych ludzi uważa, że może na ojca liczyć w trudnych chwilach, a 31% zadeklarowało, że na uznaniu ojca zależy im najbardziej. Por. Komunikat CBOS, *Rodzice i rówieśnicy w opiniach młodego pokolenia Polaków*, Warszawa 1999, s. 3-14. Zob. też A. Kwak, *Relacje młodzieży z rodzicami z perspektywy przemian społecznych. Stałość czy modyfikacja?* [w:] *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, pod red. Z. Tyszki, Poznań 2004, Wydawnictwo Naukowe UAM.

¹³ Por. A. Żurek, *Relacje łączące młodych singli z ich rodzicami*, [w:] I. Przybył, A. Żurek, W. Wrzesień, *Rodzice i ich dzieci w tańcu pokoleń*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2005, s. 93.

demograficznych kobiet) postać. Po drugie, fakt, iż kobiety pełnią w polskich rodzinach centralną rolę sprawia, że poznanie ich systemów wartości oraz poglądów na rodzinę wydaje się mieć kluczowe znaczenie dla zrozumienia mechanizmów i kierunków przemian życia rodzinnego we współczesnym społeczeństwie.

Prezentowane niniejszym tekście wyniki pochodzą z trzech zasadniczych źródeł:

1. Badanie na ogólnopolskiej, losowej próbie kobiet o liczebności $N=498^{14}$.
2. Badanie lokalne przeprowadzone w dniach 10-25 września 2005 r. w Poznaniu na liczącej 285 osób kwotowo dobranej próbie kobiet pod względem cech takich jak: wiek i poziom wykształcenia¹⁵.
3. Wywiady pogłębione przeprowadzone w dniach 1-14 lutego 2006 r. z 20 kobietami. W próbie do badań jakościowych znalazły się kobiety w różnym wieku, w różnej sytuacji życiowej. Wśród osób badanych znalazły się zarówno kobiety bezrobotne, jak i sprawujące funkcje kierownicze, gospodynie domowe, emerytki oraz studentki; zarówno osoby stanu wolnego lub żyjące w nieformalnym związku partnerskim, jak i mężatki, a także osoby żyjące w separacji lub rozwiedzione oraz wdowy; osoby bezdzietne oraz posiadające dzieci, w tym kobiety mające doświadczenie samotnego macierzyństwa¹⁶.

W interpretacji wyników powyższych badań posługuję się m.in. koncepcją R. Ingleharta, zgodnie z którą w społeczeństwach przechodzących pro-

¹⁴ Badanie zostało przeprowadzone przez Centrum Badania Opinii Społecznej w ramach sondażu Omnibus zrealizowanego w dniach 19-26 stycznia 2006 roku. Badanie zostało sfinansowane z grantu promotorskiego Ministerstwa Nauki i Informatyzacji (nr 1 H02E 041 29). Badanym kobietom zadano pytania dotyczące: najważniejszych w ich życiu wartości, uznawanych wzorów osobowych, wartości, które należy w pierwszej kolejności przekazywać młodemu pokoleniu, najistotniejszych celów politycznych oraz preferowanych wizji ładu społecznego.

¹⁵ Dobór próby nastąpił na podstawie danych ze Spisu Powszechnego z 2002 roku dla Poznania. Liczebność poszczególnych warstw w próbie odpowiadała ich procentowemu udziałowi w populacji dorosłych mieszkanek Poznania. Pytania kwestionariusza dotyczyły zarówno ważnych życiowych wartości, jak i określonych zachowań uznanych za wskaźniki przywiązania do określonego typu wartości. Badanie zostało przeprowadzone przy współpracy studentów II roku Socjologii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu odbywających ćwiczenia terenowe (pełniących rolę ankieterów).

¹⁶ Badania jakościowe miały na celu uzupełnienie danych uzyskanych za pomocą metod ilościowych. Głównym ich celem było poznanie znaczeń subiektywnie przypisywanych przez badane kobiety poszczególnym wartościom oraz zweryfikowanie ewentualnych sprzeczności wyłaniających się z badań ilościowych. W próbie do badań jakościowych znalazły się kobiety w różnym wieku, w różnej sytuacji życiowej. Wśród osób badanych znalazły się zarówno kobiety bezrobotne, jak i sprawujące funkcje kierownicze, gospodynie domowe, emerytki oraz studentki; zarówno osoby stanu wolnego lub żyjące w nieformalnym związku partnerskim, jak i mężatki, a także osoby żyjące w separacji lub rozwiedzione oraz wdowy; osoby bezdzietne oraz posiadające dzieci, w tym kobiety mające doświadczenie samotnego macierzyństwa.

ces modernizacji i postmodernizacji – po wstępnym okresie dominacji wartości prematerialistycznych (tradycyjnych, wspólnotowych) i wartości materialistycznych (skoncentrowanych wokół zaspokajania podstawowych potrzeb materialnych i, o ile to możliwe, akumulacji kapitału) następuje przejście do wartości postmaterialistycznych (wykraczających poza aspiracje materialne, a związanych z samorealizacją i pozamaterialną jakością życia)¹⁷.

Orientacje postmaterialistyczne mogą być realizowane na rozmaite sposoby – jednym z nich jest konsumpcja, która już nie tylko zaspokaja podstawowe potrzeby materialne, lecz pozwala określać tożsamość. Inny wariant sprowadza się do zainteresowania tzw. „wyższymi wartościami” (np. wartościami intelektualno-estetycznymi) oraz celami prospołecznymi (takimi jak np. ochrona środowiska czy ochrona praw mniejszości). Na potrzeby analizy danych uzyskanych w badaniach wprowadzam także pojęcie „postmaterializmu interpersonalnego” oznaczającego postrzeganie bliskich relacji interpersonalnych jako zasadniczej sfery samorealizacji. Postawa ta dość silnie zaznacza się w świadomości badanych kobiet, a w szczególności w postrzeganiu przez nie rodziny.

Analizę postaw kobiet wobec rodziny jako wartości rozpoczynam od ustalenia jej miejsca w rankingach priorytetów życiowych oraz przyjrzenia się, jakie szczegółowe wartości są opatrywane ogólną etykietą „wartości związanych z rodziną”. Ponieważ znaczna ich część dotyczy macierzyństwa, analizie tego zagadnienia poświęcona została kolejna część tekstu. Następnie przechodzę do problemu relacji pomiędzy dwoma istotnymi dla kobiet (oraz całego społeczeństwa polskiego) wartościami: rodziną oraz pracą zawodową. Kolejna część artykułu została poświęcona sposobom definiowania przez kobiety pojęcia „szczęśliwej rodziny”. Tekst zamyka analiza elementów stylu życia rodzin pochodzenia oraz rodzin prokreacyjnych badanych kobiet. Jej celem jest próba pokazania, w jaki sposób prematerialistyczne, materialistyczne bądź postmaterialistyczne rozumienie rodziny może wpływać na konkretne zachowania podejmowane wspólnie przez jej członków.

2. MIEJSCE RODZINY W SYSTEMACH WARTOŚCI WSPÓŁCZESNYCH POLEK

Określenie najważniejszych życiowych wartości jednostek jest możliwe poprzez rekonstrukcję ich spontanicznej, potocznej świadomości. W związku z tym zarówno w badaniu ilościowym przeprowadzonym na próbie

¹⁷ R. Inglehart, *Globalization and Postmodern Values*, [w:] „The Washington Quarterly” 2000, 23/1, s. 215-228.

ogólnopolskiej, jak i w badaniu jakościowym zadano respondentkom otwarte pytanie: „Co jest dla Pani najważniejsze w życiu? Proszę podać kilka najważniejszych dla Pani wartości (jeśli to możliwe w kolejności według stopnia ważności)”. Na podstawie badań na ogólnopolskiej próbie kobiet (N = 498) ustalono ranking ich najważniejszych życiowych wartości. Na pierwszych miejscach, podobnie jak w przypadku cytowanych wcześniej badań przeprowadzonych w Polsce (CBOS, EVS)¹⁸, znalazły się wartości związane ze sferą bezpośrednich doświadczeń życiowych osób badanych: rodziną, zdrowiem oraz pracą zawodową.

Zdecydowana większość bo aż 91% respondentek wśród najważniejszych życiowych wartości wskazało wartości związane z rodziną¹⁹. Szczegółowy rozkład deklaracji świadczących o przypisywaniu priorytetowego znaczenia rodzinie zamieszczono w tabeli nr 1.

Tabela 1

Wartości związane z rodziną w świadomości badanych kobiet

Co jest dla Pani najważniejsze w życiu? Proszę podać kilka najważniejszych wartości (jeśli to możliwe w kolejności według stopnia ważności).	Procent ogółu deklaracji
Wartości związane z rodziną	91,3%
1. Wartości ogólnie odnoszące się do rodziny: rodzina, zdrowie rodziny – ogólnie, pomyślność, powodzenie rodziny, przyszłość rodziny	42,3%
2. Wartości związane z rolami rodzinnymi:	
2.1. Wartości definiowane przez pryzmat roli matki: dzieci, wychowanie dzieci, wykształcenie dzieci, pomyślność dzieci, przyszłość dzieci, praca dla dzieci, zdrowie dzieci, pomoc dzieciom, urządzenie dzieci – ich dobrobyt, mieszkanie dla dzieci	28,5%
2.2. Wartości definiowane przez pryzmat roli babci: wnuki, pomyślność, przyszłość wnuków, zdrowie wnuków	2,1%
2.3. Wartości definiowane przez pryzmat roli żony: małżeństwo, praca dla męża, zdrowie męża	3,3%
2.4. Wartości definiowane przez pryzmat roli córki: zdrowie rodziców	0,3%
3. Wskaźniki jakości relacji pomiędzy członkami rodziny: dobre stosunki w rodzinie; spokój, zgoda w rodzinie, kontakt z rodziną, miłość rodziny, miłość w rodzinie, szacunek wzajemny w rodzinie	10,8%
4. Wartości materialne związane z rodziną: bezpieczeństwo finansowe rodziny	4%

Źródło: badania własne na ogólnopolskiej, reprezentatywnej próbie kobiet (N = 498)

¹⁸ CBOS (2005) *Wartości i normy...*, op. cit. Zob. też: CBOS (2004) *Wartości życiowe...*, op. cit.

¹⁹ Zdrowie własne lub rodziny umieściło wśród priorytetów życiowych ok. 70% badanych kobiet, a pracę zawodową i zdobywanie kwalifikacji – 43%. Zdecydowanie najmniejszy odsetek (niespełna 5%) badanych Polek wskazał wartości związane z kontekstem makrospołecznym (takie jak np. „spokój i stabilizacja w kraju”) oraz wartości religijne (niespełna 2%).

Największa część deklaracji badanych kobiet (42%) sprowadza się do ogólnego wskazania rodziny jako wartości priorytetowej. Kolejna co do wielkości grupa priorytetów odnosi się do pełnienia ról rodzinnych, spośród których zdecydowanie przeważają deklaracje związane z pełnieniem roli matki. Można na tej podstawie postawić tezę, że właśnie ta rola ma dla kobiet centralne znaczenie w postrzeganiu własnego miejsca w rodzinie. Czytelna w tym kontekście staje się tendencja zaobserwowana na podstawie EVS w większości społeczeństw europejskich, zgodnie z którą kobiety częściej niż mężczyźni uznają posiadanie dzieci za bardzo ważny czynnik udanego małżeństwa²⁰. Znamienna wydaje się stosunkowo niewielka liczba deklaracji odnoszących się do innych ról rodzinnych: żony (3%), babci (2%), córki (mniej niż 1%). Role te zaznaczają się w świadomości badanych kobiet znacznie słabiej. Wyniki te pozostają spójne z wypowiedziami uczestniczek wywiadów pogłębionych, których analiza i interpretacja zostały zamieszczone w dalszej części tekstu.

Kolejna co do wielkości grupa deklaracji (11%) jest związana z jakością relacji pomiędzy członkami rodziny. Należą do nich takie wartości jak: „dobre stosunki w rodzinie, spokój, zgoda”, „miłość w rodzinie”, „wzajemny szacunek w rodzinie”. Wartości te można zgodnie z klasyfikacją R. Ingleharta określić mianem postmaterialistycznych, a ściślej wartości „post-materializmu interpersonalnego”.

Najmniej spośród badanych kobiet (4%) deklarowało w kontekście rodziny priorytetowe znaczenie wartości materialnych („bezpieczeństwo finansowe rodziny”). Odsetek można nieznacznie powiększyć o deklaracje „wartości materialnych dla dzieci” (np. „pomoc dzieciom, urządzenie dzieci, ich dobrobyt”, „mieszkanie dla dzieci”, czy „praca dla dzieci” – traktowana jako źródło utrzymania). Pragnienie dóbr materialnych „nie dla siebie, lecz dla dzieci” można interpretować jako efekt oddziaływania dwóch ideologii: „familiarizmu” i „kolektywizmu”. Posługując się tymi terminami C. Gilligan zwraca uwagę na kształtowanie się specyficznego rozumowania moralnego kobiet („etyki opiekuńczości”), będącego efektem socjalizacji kobiet i reprodukcji specyficznych cech płci społeczno-kulturowej²¹.

²⁰ A. Giza-Poleszczuk, (2002), *Związki partnerskie, małżeństwo i dzieci – kulturowe zróżnicowanie postaw*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków...*, op. cit., s. 245.

²¹ Zob. C. Gilligan (1982) *In A Different Voice, Psychologiczna Theory and Women's Development*. Cambridge-Londyn: Harvard University Press; za: A. Titkow, D. Duch-Krzystoszek, B. Budrowska, *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia, perspektywy*, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004, s. 237.

3. MACIERZYŃSTWO – ASPEKT ŻYCIA RODZINNEGO CZY AUTONOMICZNA WARTOŚĆ O CENTRALNYM ZNACZENIU?

O silnym zakorzenieniu w świadomości kobiet roli matki świadczą również wypowiedzi uczestniczek wywiadów pogłębionych. Niektóre z nich dotyczą roli aktualnie realizowanej, inne macierzyństwa odroczonego, niemniej jednak sytuującego się w obrębie priorytetów życiowych. Oto przykład wypowiedzi reprezentatywnych dla tej kategorii: *„Obecnie jestem matką samotnie wychowującą swoje dziecko i zdecydowanie najważniejsze dla mnie jest jego szczęście – nie pieniądze ani praca, ale właśnie przede wszystkim jego (jej) szczęście – układam sobie teraz swoje życie przede wszystkim pod tym kątem”*. [wywiad nr 6 z kobietą 28-letnią] oraz: *„Obecnie najważniejszy dla mnie jest udany związek. Ważne są także kontakty z przyjaciółmi oraz praca. Na kolejnym miejscu umiejscowiłabym dziecko – chciałabym je mieć w przyszłości [...]”*. [wywiad nr 9 z kobietą 25-letnią].

Interesujący przykład stanowi również następująca wypowiedź: *„Zdecydowanie najważniejsze dla mnie są dzieci. Ich dobro stoi ponad wszystkim, im podporządkowuję absolutnie wszystko. Są ważniejsze od związku, i od pracy. Nie uważam się jednak za kobietę, która odbiera sobie jakieś możliwości samorealizacji «dla zasady», dla poświęcania się tylko i wyłącznie dla domu i dzieci. Inaczej mówiąc, w granicach możliwości się realizuję, jeśli mam akurat możliwość np. wyjeżdżam sobie gdzieś na 2 tygodnie. Robię to, aby funkcjonować dobrze psychicznie, też żeby nie czuć się «ograbiona» w życiu z niektórych rzeczy. Ale sprawą priorytetową jest tu oczywiście zawsze niekrzywdzenie dzieci, nieblokowanie ich rozwoju przez np. wydawanie pieniędzy, które mogłyby być im potrzebne. Wartość związku jest według mnie również podporządkowana kwestii dzieci, o tyle, że nie wolno się rozwodzić rodzicom, dopóki dzieci są małe. Chyba oczywiście, że związek jest również destrukcyjny dla dzieci”*. [wywiad nr 8, wypowiedź kobiety 51-letniej z wyższym wykształceniem, matki czworga dzieci]. Ta obszerna, celowo przytoczona w całości wypowiedź prowadzi do postawienia dwóch alternatywnych hipotez interpretacyjnych. Po pierwsze, można przyjąć, że mamy do czynienia ze swoistym „usprawiedliwianiem” własnych dążeń do samorealizacji przejawiającym się w przekonaniu, iż zaspokojenie własnych potrzeb wpływa korzystnie na pełnienie roli matki. Ten sposób myślenia jakoby „legitymizuje” aktywność mającą na celu realizację indywidualnych aspiracji kobiet, przy czym aspiracje te mają de facto znaczenie nadrzędne. Jest również możliwe, że wartości samorealizacji są przez niektóre kobiety traktowane jako wartości stricte instrumentalne, podczas gdy celem nadrzędnym jest wywiązywanie się z tradycyjnych ról społecznych (w tym roli matki).

Silne przywiązanie do roli matki zaznacza się również w odpowiedziach na pytanie o momenty przełomowe w życiu badanych kobiet.

Uczestniczkom wywiadów pogłębionych zadano pytanie: „Czy w Pani życiu były jakieś „punkty zwrotne” (wydarzenia, które w znaczący sposób zmieniły Pani podejście do życia, system wartości itd.?) Punkty zwrotne w życiu badanych kobiet były często definiowane przez podjęcie nowych ról społecznych: w tym między innymi roli matki (lecz także, w przypadku kobiet, które nie miały dzieci – ról pracownika i studentki). Na uwagę zasługuje pojawiające się w wielu wypowiedziach uznanie „oczywistości” roli matki. Świadczą o tym następujące wypowiedzi: „[...] *głównym punktem zwrotnym były oczywiście narodziny dziecka. Wtedy na dalszy plan zaczęły odchodzić wszelkie inne sprawy*”. [wywiad nr 6, wypowiedź kobiety 28-letniej]; „*Przecież wiadomo, dla kobiety urodzenie dziecka jest ważne. [...]*”. [wywiad nr 12, wypowiedź kobiety 68-letniej]. Znamienna wydaje się również wypowiedź, z której wynika, że do momentu urodzenia dziecka respondentka nie miała żadnych życiowych priorytetów: „[Pytanie: Czy w Pani życiu były jakieś „punkty zwrotne” (wydarzenia, które w znaczący sposób zmieniły Pani podejście do życia, system wartości itd.?)] Tak, urodzenie syna... rozumiałam wtedy, że to dziecko mnie potrzebuje, że ja mu mogę dać swoje uczucia i ono zależy ode mnie; i to był taki zwrotny punkt w moim życiu [...] **Do tego momentu nie miałam żadnych, konkretnych priorytetów, nie było niczego ważnego [...]**”. [wywiad nr 18, wypowiedź kobiety 47-letniej]. Interesującego materiału do analizy dostarcza również wypowiedź wskazująca na postrzeganie macierzyństwa jako doświadczenia „wyznaczającego rytm życia kobiety”: „*Pierwszym punktem zwrotnym byłoby narodzenie się pierwszego dziecka, a drugim moment, w którym ostatnie dziecko dorosło na tyle, że nie musiałam więcej przez cały czas go pilnować. Jeśli chodzi o ten drugi punkt, na pewno ta zmiana przyniosła możliwość jakiejś samorealizacji, ale niekoniecznie już zawodowej, ale realizację wewnętrznych duchowych potrzeb, jak np. zajmowanie się ogrodem, czy literaturą. [...]*” [wywiad nr 8, wypowiedź kobiety 51-letniej, matki czworga dzieci]. W wypowiedzi tej respondentka jasno formułuje cele postmaterialistyczne, związane z samorealizacją. Postrzega je jednak w odroczonej perspektywie czasowej. Można zatem przypuszczać, że zaspokajanie potrzeb samorealizacji stanowi w świadomości respondentki rodzaj odroczonej gratyfikacji za prawidłowe wywiązanie się z roli macierzyńskiej.

Przytoczone powyżej wyniki badań jakościowych pozwalają postawić hipotezę, że macierzyństwo stanowi odrębną (obok rodziny) wartość w świadomości kobiet. Wartość ta ma silne umocowanie w wielu kulturach (w tym oczywiście w kulturze polskiej), w związku z tym dla wielu kobiet staje się wartością centralną. W skrajnych przypadkach może dochodzić do swoistej autonomizacji („fetyshyzacji”²²) roli matki. W tej sytuacji życie jed-

²² Zob. M. Łoś, „*Role społeczne*” w nowej roli, [w:] *Małe struktury społeczne*, pod red. I. Machaj, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998, s. 101.

nostki koncentruje się niemal wyłącznie wokół jednej roli. Jednostka zaczyna się wycofywać z pełnienia innych ról, a nawet, jeśli pełni inne role, to mają one dla niej dużo mniejsze znaczenie. Jednostka może wówczas doświadczać w szczególnie dotkliwy sposób kryzysu, gdy pełniona rola wymaga mniejszego zaangażowania (np. w sytuacji opuszczania domu przez dorastające dzieci). Z drugiej strony ten sam moment życiowy może być traktowany jako rodzaj „wyzwolenia” od roli matki. Potencjalny kryzys tożsamościowy związany z wkroczeniem w nowy etap życia stanowi jednocześnie szansę na realizację indywidualnych aspiracji.

4. DYNAMIKA SYSTEMÓW WARTOŚCI: WZAJEMNE RELACJE POMIĘDZY RODZINĄ A PRACĄ ZAWODOWĄ W ŚWIADOMOŚCI KOBIET

Priorytety życiowe mają charakter dynamiczny – mogą zmieniać się pod wpływem okoliczności zewnętrznych oraz różnorodnych doświadczeń życiowych jednostki. Podczas gdy 91% kobiet biorących udział w reprezentatywnych badaniach ogólnopolskich wśród najważniejszych wartości życiowych wskazało wartości związane z rodziną, o ponad połowę mniejsza liczba badanych kobiet (43%) wymieniła wartości związane z pracą i zdobywaniem kwalifikacji. Pogłębiona analiza uzyskanych wyników pozwala dostrzec wyraźną tendencję przemian systemów wartości kobiet. Sprowadza się ona do tego, że wraz z wiekiem kobiet wzrasta częstotliwość przypisywania priorytetowego znaczenia rodzinie, natomiast spada częstotliwość postrzegania pracy jako wartości nadrzędnej.

Tabela 2

Wzajemne relacje pomiędzy rodziną a pracą w świadomości kobiet w zależności od wieku

Co jest dla Pani najważniejsze w życiu? Proszę podać kilka najważniejszych wartości (jeśli to możliwe w kolejności wg stopnia ważności)		18-24 lat	25-34 lat	35-44 lat	45-54 lat	55-64 lat	65-74 lat	Powyżej 75 lat	ogółem
		%*							
Wartości odnoszące się do zróżnicowanych kontekstów społecznych	Wartości związane z rodziną	34	74	76	81	76,5	82	100	68
	Wartości związane z pracą i zdobywaniem kwalifikacji	64	26	24	17	6	0	0	29

Źródło: badania własne na ogólnopolskiej, reprezentatywnej próbie kobiet (N = 498)

* Procenty nie sumują się do 100, ponieważ respondenci mogły wymieniać więcej niż 1 odpowiedź

Reprezentantki najmłodszej grupy wiekowej (18-24 lat) deklarowały relatywnie najmniejsze przywiązanie do rodziny jako wartości (34%) oraz największe przywiązanie do wartości związanych z pracą i zdobywaniem kwalifikacji (64%). W kolejnej grupie wiekowej (25-34 lat) proporcje te ulegają odwróceniu – ponad dwukrotnie wzrasta znaczenie rodziny i ponad dwukrotnie spada znaczenie pracy w świadomości kobiet.

Wyniki te stają się czytelne w świetle danych demograficznych, z których wynika, iż przeciętny wiek kobiet zawierających pierwszy związek małżeński wynosi w Polsce 24,3 lata, natomiast średni wiek kobiet, które urodziły pierwsze dziecko wynosi 27 lat²³. Można przypuszczać, że w tym czasie dochodzi w życiu kobiet do zmian życiowych priorytetów i ustalenia relacji pomiędzy rodziną (nadrzędną) a pracą (również ważną, lecz podrzędną wobec rodziny). Familiocentryczna koncepcja roli kobiet obecna zarówno w licznych przekazach kulturowych, jak i w potocznej świadomości przyczynia się do postrzegania decyzji o założeniu rodziny jako ukonstytuowania się trwałych priorytetów życiowych. Opisywana tendencja nasila się w następnych grupach wiekowych – im starsze kobiety, tym większą wagę przywiązują do rodziny, a mniejszą do pracy. Wyniki te można interpretować również w kontekście różnic międzypokoleniowych. Przedstawicielki starszych pokoleń kobiet w większym stopniu identyfikują się z rolami rodzinnymi niż zawodowymi (ponadto najstarsze z nich w większości przestały być aktywne zawodowo), natomiast młodsze kobiety częściej koncentrują swoje wysiłki na łączeniu obu sfer życia.

O tym, że rodzina stanowi w świadomości kobiet powyżej 24. roku życia wartość uniwersalną świadczy fakt, iż postaw wobec rodziny nie różnicuje ani poziom wykształcenia badanych kobiet, ani miejsce zamieszkania, ani też przynależność do poszczególnych kategorii społeczno-zawodowych. Wyjątek stanowią jedynie uczennice i studentki, spośród których niespełna 30% wskazało rodzinę jako najważniejszą wartość wobec średniego odsetka 68,4% w próbie ogólnej, jednak kategoria ta w zasadzie jest tożsama z najmłodszą grupą wiekową badanych kobiet.

Relacje pomiędzy wartościami związanymi z rodziną oraz pracą zawodową odzwierciedlają również formułowane przez uczestniczki wywiadów pogłębionych definicje pojęcia „sukcesu”. Można tu zauważyć kilka wyraźnych tendencji. Pierwsza z nich sprowadza się do definiowania sukcesu jako powodzenia w obu, pojmowanych rozdzielnie sferach: rodzinnej i zawodowej. Świadczą o tym następujące wypowiedzi: *„Sukces rozumiem jako pewien ogół, tzn. sukces we wszystkich sferach – rodzinnej, w sferze przyjaźni*

²³ Dane z 2003 roku; zob: *Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2004 roku*; publikacja elektroniczna: www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/ludnosc/demografia/2004/demografia_04.doc, s. 3-4.

i zawodowej. W każdym razie sam sukces zawodowy nie jest dla mnie sukcesem w życiu w ogóle". [wywiad nr 7 z kobietą 18-letnią]; „Rozdzieliłabym tu dwa rodzaje sukcesu – sukces jako spełnienie w pracy, i sukces osobisty. Idealnie by było oczywiście osiągnąć sukces w pracy, jak i w życiu osobistym, rodzinnym. Dla niektórych sukcesem byłoby tylko jedno z tych dwóch – może się czuć spełniony jako matka Polka itd. Dla mnie byłoby sukcesem, gdybym skończyła prawo, miała dwójkę dzieci, dom, kochającego męża, zdrowie, przyjaciół z którymi mogłabym się spotykać na grillu itd.”. [wywiad nr 10 z kobietą 26-letnią]; „[...] w moim osobistym przekonaniu sukcesem byłoby harmonijne połączenie życia zawodowego i osobistego – taka pełna satysfakcja na obu płaszczyznach”. [wywiad nr 11 z kobietą 28-letnią]. Należy również zwrócić uwagę na ryzyko poczucia obniżonej jakości życia (relatywnej deprivacji), gdy z jakichś względów poczucie sukcesu dotyczy „tylko” jednej z omawianych sfer. Ponadto, wobec przypisywania przez kobiety priorytetowego znaczenia relacjom interpersonalnym (w tym partnerskim i rodzinnym)²⁴, można postawić hipotezę, że odczuwanie niepowodzeń w tej dziedzinie ma wpływ na percepcję osiągnięć zawodowych, które w związku z oddziaływaniem utrwalonych społecznie stereotypów mogą być przez same kobiety deprecjonowane bądź traktowane jako źródło kompensacji.

Znamienne wydają się również wypowiedzi, których autorki zdają się postrzegać „sukces” jako antytezę życia rodzinnego i zakładać milcząco, że pojęcie „sukcesu” dotyczy głównie sfery zawodowej. Zgodnie z tym stanowiskiem, respondentki antycypują konflikt ról zawodowych i rodzinnych. Dlatego też „zawczasu” dokonują wyboru mającego uchronić je przed ewentualnym konfliktem²⁵. Oto wypowiedzi reprezentatywne dla tej kategorii: „Sukces nie za wszelką cenę – nie można go osiągać kosztem rodziny (jeśli się tę rodzinę ma oczywiście). Jeśli ktoś jest samotny, to sukces bywa rekompensatą za brak rodziny. Tak było również ze mną, zanim wyszłam za mąż – wtedy też praca i sukces zeszły u mnie na dalszy plan”. [wywiad nr 15, wypowiedź kobiety 70-letniej z wyższym wykształceniem, obecnie na emeryturze]. Postawa ta może z jednej strony świadczyć o przywiązaniu do wartości tradycyjnych i tradycyjnego układu ról w rodzinie. Z drugiej strony natomiast może świadczyć o postmaterialistycznym wycofaniu się w sferę bliskich relacji rodzinnych. Rozstrzygnięcie, która z powyższych interpretacji jest prawdziwa jest możliwe jedynie w odniesieniu do poszczególnych przypadków i wymaga uwzględnienia całokształtu opinii oraz postaw danej jednostki. Inna odpowiedź na pytanie: „Co oznacza dla Pani sukces?: „Nie wiem, bo to nie było dla mnie nigdy ważne”. [wywiad nr 5, wypowiedź kobiety 49-letniej]

²⁴ Tendencja ta zaznaczyła się szczególnie wyraźnie w odpowiedziach uczestniczek wywiadów pogłębionych na pytanie o najważniejsze w ich życiu wartości.

²⁵ Postawa ta wydaje się być spójna ze zjawiskiem, które psychologowie określają mianem „lęku przed sukcesem” (zawodowym), zaznaczając, że dotyczy ono przeważnie kobiet.

wskazuje na fakt, iż respondentka posiada jakieś pojęcie „sukcesu”, jednak z góry zakłada, że nie jest on dla niej ważny. Respondentki, których wypowiedzi zostały przytoczone posługują się obiegowym pojęciem sukcesu, nie tworząc własnych jego definicji, pomimo że sposób zadania pytania podczas wywiadu pogłębionego to umożliwiał. Może to oznaczać, że w ich pojęciu sukces stereotypowo postrzegany jest w kategoriach kariery zawodowej, prestiżu czy awansu finansowego, co wobec przypisywania priorytetowego znaczenia takim wartościom jak rodzina i relacje interpersonalne powoduje brak aspiracji do osiągnięcia tak rozumianego sukcesu.

Znamienna jest również wypowiedź wskazująca na definiowanie sukcesu wyłącznie w kategoriach „postmaterializmu interpersonalnego”: *„Dla mnie sukcesem będzie utrzymanie związku z jedną i tą samą osobą do końca życia. Dla mnie jest to sukces, choć jest to trudne, no ale jeśli temu podołam, to podołam wszystkiemu”*. [wywiad nr 20, wypowiedź 27-letniej kobiety z wyższym wykształceniem]. Postrzeganie trudności osiągnięcia celu, który respondentka uważałaby za życiowy sukces może świadczyć o świadomości własnego indywidualizmu, przy jednoczesnym dostrzeganiu silnie indywidualistycznych nastawień innych osób. Czynniki te mogą utrudniać nawiązanie i utrzymanie trwałych, bliskich więzi interpersonalnych. Można bowiem przypuszczać, iż antycypowanie wysiłku i trudności w budowaniu i utrzymaniu bliskich relacji powoduje, iż zwiększa się ich subiektywna wartość.

5. ZNACZENIE POJĘCIA „SZCZĘŚLIWA RODZINA”

W opinii większości uczestniczek wywiadów pogłębionych pojęcie „szczęśliwej rodziny” odzwierciedla postawę „postmaterializmu interpersonalnego”. Wśród cech najczęściej przypisywanych przez badane kobiety „szczęśliwej rodzinie” wymienić można m.in.: „wzajemne zrozumienie”, „wsparcie psychiczne”, „miłość”, „wzajemną akceptację i tolerancję”. Z wielu wypowiedzi wyłania się obraz „modelowej rodziny” jako „szczęśliwej przystani”, w której człowiek może zaspokoić swoje potrzeby emocjonalne: przynależności, zrozumienia, bliskości oraz doznawania wsparcia. Oto przykłady wypowiedzi wskazujące na powyższe oczekiwania wobec rodziny: *„szczęśliwa rodzina to rodzina kochająca się, nawzajem dbająca o siebie, pomagająca sobie nawzajem”*. [wywiad nr 5 z kobietą 49-letnią]; *„szczęśliwa rodzina to taka, w której człowiek dobrze się czuje: czuje się «na miejscu», «wśród swoich», czuje się akceptowany i kochany taki jaki jest, może innym zaufać i otrzymać wsparcie; to również rodzina otwarta [...]”*. [wywiad nr 11 z kobietą 28-letnią]; *„to rodzina w której jest porozumienie pomiędzy wszystkimi jej członkami, wspólne wspieranie się, wspólne cieszenie się każdym sukcesem jej członków oraz rodzina, która ma zapewnione podstawowe warunki materialne”*. [wywiad nr

2 z kobietą 27-letnią]. Ostatnia wypowiedź wskazuje na łączne występowanie orientacji postmaterialistycznej i materialistycznej.

Wśród analizowanych deklaracji znalazły się również wypowiedzi wskazujące na postrzeganie umiejętności radzenia sobie z konfliktami i problemami (a niekoniecznie ich brak) jako warunku szczęśliwego życia rodzinnego: *„Szczęśliwa rodzina to umiejętność radzenia sobie z konfliktami i wzrastanie”*. [wywiad nr 13 z kobietą 28-letnią]; *„To jest taka rodzina, z którą chce się spędzać czas, w której jest zrozumienie, niekoniecznie, która obywają się bez konfliktów, ale taka, która potrafi radzić sobie z kryzysowymi sytuacjami”* [wywiad nr 3 z kobietą 25-letnią]. Wypowiedzi te można potraktować jako wskaźnik realistycznego, nie zaś wyidealizowanego obrazu rodziny.

Ponieważ badaniami objęte zostały jedynie deklaracje dotyczące stanu pożądanego, a nie faktycznie realizowane wzorce życia rodzinnego, można przypuszczać, że realne doświadczenia jednostek nie zawsze w pełni odzwierciedlają wzór mitycznej „szczęśliwej przystani”. W związku z tym można również założyć, że rozdźwięk pomiędzy zakorzenioną w świadomości idealną wizją rodziny a odbiegającymi od niej wzorcami realnych wewnątrzrodzinnymi interakcji może wpływać na obniżenie odczuwanej przez jednostki jakości życia.

Badanym kobietom zadano również pytanie, jakie ich zdaniem najważniejsze funkcje powinna spełniać rodzina²⁶. Uzyskane odpowiedzi potwierdzają postawioną wcześniej tezę dotyczącą dominacji w postawach kobiet wobec rodziny postmaterializmu interpersonalnego. Zdecydowana większość respondentek wskazała udzielanie wsparcia psychicznego jako najważniejszą funkcję rodziny. Ponadto, większość badanych postrzega funkcję rodziny w sposób zintegrowany, co pozwala utrzymać tezę o ścisłym powiązaniu i wzajemnym przenikaniu orientacji materialistycznych i postmaterialistycznych (a w niektórych przypadkach również prematerialistycznych). Egzemplifikację omawianych tendencji stanowią następujące wypowiedzi: *„[...] Rodzina to jest jakieś zaplecze. Przyjaźń, miłość zaufanie. W razie czego, gdybyś nie miała co jeść, to cię nakarmię. Zawsze znajdziesz tam schronienie i nie zadają zbędnych pytań. Powinna być takim zapleczem, które ci pomaga pozostawać przy zdrowiu psychicznym. Każda z tych funkcji, które wymieniałam jest ważna – wszystkie razem”*. [wywiad nr 4 z kobietą 38-letnią].

Funkcje materialne rodziny są najczęściej traktowane jako „oczywiste, choć nie najważniejsze”. Reprezentatywna dla tej kategorii postaw jest wy-

²⁶ Ankieterzy przeprowadzający wywiady pogłębione zostali poinstruowani, że w razie wątpliwości respondentek, jak należy rozumieć to pytanie, należy wyjaśnić, że mogą to być np. funkcje materialne (dom, pożywienie, wsparcie materialne członków rodziny w trudnych czasach, wzajemna pomoc członków rodziny m.in. w znalezieniu pracy), wpajanie członkom rodziny tradycji (np. narodowej czy religijnej), czy też dostarczanie oparcia psychicznego, a także inne funkcje (nie uwzględnione w pytaniu).

powieź: „[...] Oprócz takiej podstawowej funkcji, czyli wsparcia materialnego, dostarczania niezbędnych rzeczy do życia, co jest oczywiste, myślę, że najważniejszą funkcją rodziny jest wsparcie psychiczne, więź emocjonalna”. [wywiad nr 1 z kobietą 29-letnią]. Omówione powyżej tendencje pozostają spójne z wynikami Światowego Sondażu Wartości, z którego wynika, że Polacy, podobnie jak większość Europejczyków, coraz częściej wskazują pozamaterialne czynniki (takie jak: wierność, wzajemny szacunek i zrozumienie, tolerancja, gotowość dyskusowania o problemach) jako decydujące o jakości związku (w tym małżeństwa stanowiącego podstawę rodziny). Wartości te są wskazywane częściej niż uwarunkowania materialne (np. odpowiedni dochód, własne mieszkanie)²⁷.

Uczestniczki wywiadów pogłębionych w swych deklaracjach poruszały również kwestię transmisji norm i wartości w rodzinie oraz problem „przygotowania człowieka do życia”. W tym kontekście rodzina jawi się jako przestrzeń przekazywania i nabywania określonych umiejętności (głównie społecznych oraz kompetencji w zakresie samodzielnego rozwiązywania problemów). Charakterystyczne dla tego stanowiska są następujące wypowiedzi: „Rodzina przede wszystkim powinna wychować i nauczyć podstawowych zasad [...] z drugiej strony powinno to być miejsce do którego się wraca i z którego się wychodzi w sporym stopniu ukształtowanym [...]”. [wywiad nr 1 z kobietą 29-letnią]; „Najważniejsze są: wychowanie, nauka wartości, ogólnego obycia w świecie i nauka, jak wyciągać wnioski z popełnionych błędów i doświadczeń, żeby później móc samodzielnie poradzić sobie z własnymi problemami, kłopotami, a nie, by rodzice za dziecko podejmowali decyzję i wykonywali różne czynności. Najważniejsze jest przygotowanie do dalszego życia. W rodzinie człowiek uczy się jak egzystować w dorosłym życiu, jak podejmować decyzje, jakimi wartościami się w życiu kierować”. [wywiad nr 3 z kobietą 25-letnią]; „Rodzina powinna dawać wsparcie emocjonalne, możliwość eksperymentowania i nabywania nowych doświadczeń pod bezpiecznym parasolem rodziny, powinna również uczyć prawidłowej komunikacji i relacji międzyludzkich”. [wywiad nr 14 z kobietą 26-letnią].

Interesujące wydają się również wypowiedzi wskazujące na indywidualistyczne nastawienia w postawach wobec tradycji (zarówno narodowej, jak i religijnej): „[...] jeśli chodzi o tradycje religijne i narodowe, to jest to ważne, aby młody człowiek, wychodząc z domu też coś ze sobą niósł, ale nie na zasadzie jakiegoś takiego narzucania; żeby on miał też możliwość wyboru. Oczywiście przekazać te tradycje, pokazać, że jest taka tradycja, ale jeśli na jakimś etapie życia mu to nie pasuje, no to zostawić mu już możliwość wyboru.” [wywiad nr 16, wypowiedź kobiety 48-letniej z wyższym wykształceniem]. Inna wypowiedź (kobiety mającej doświadczenie emigracji) wskazuje na postrzeganie tradycji jako

²⁷ Zob. A. Giza-Poleszczuk (2002), *Związki partnerskie, małżeństwo i dzieci – kulturowe różnicowanie postaw*, op. cit., s. 224.

podporządkowanej celom postmaterialistycznym: kształtowaniu indywidualnej tożsamości jednostki (w przeciwieństwie do prematerialistycznego postrzegania tradycji, która miała zapewniać spójność w obrębie wspólnoty i służyć celom kolektywnym): „[...] rodzina powinna przekazywać tradycje, bo jeśli dziecko będzie oderwane od korzeni, to potem nie będzie wiedziało, kim jest. Np. starsze pokolenie powinno opowiadać dzieciom o swoich przodkach, by każde pokolenie wiedziało, kim są jego przodkowie, skąd ono pochodzi. Ważne jest przekazywanie języka, by następne pokolenia nie zapomniały. Uważam, że funkcje religijne też powinny być, chociaż jeśli młodsze pokolenie nie chce być np. wychowywane w duchu katolickim, to nie można go zmuszać, niech szuka własnej drogi; nie można religii przekazywać tak rygorystycznie: «będziesz katolikiem, bo cała Polska jest katolicka!» Wiara to jest już twoje sumienie i ty wybierasz to, co czujesz, co jest ci bliskie i dzięki czemu jest ci łatwiej... A najważniejszą funkcją rodziny jest miłość”. [wywiad nr 18, wypowiedź kobiety 47-letniej]. Powyższe wypowiedzi wpisują się w szersze tendencje polegające na indywidualizacji religijności oraz wybiórczym czerpaniu z tradycji zaobserwowane wcześniej na podstawie wyników Europejskiego Sondażu Wartości²⁸.

6. WARTOŚCI REALIZOWANE W ZACHOWANIU – ELEMENTY STYLU ŻYCIA POZNAŃSKICH RODZIN I ICH PRZEMIANY

Relacje między poszczególnymi wartościami oraz sposób rozumienia wartości znajdują również wyraz w zachowaniach podejmowanych przez jednostki. Jeśli przykładowo jednostka koncentruje działania wyłącznie (bądź niemal wyłącznie) w jednej sferze, pomijając inne – świadczy to o dominacji określonej wartości nad innymi wartościami. Jeśli natomiast łączy różne rodzaje działalności – związane z różnymi sferami życia i różnymi wartościami może to oznaczać, że jednostka uznaje te wartości jako równoważne (bądź prawie równoważne). Patrząc z tej perspektywy na przemiany wzorów życia rodzinnego, można wiązać je z przemianami w sferze cenionych społecznie wartości. Przemiany te nie mają charakteru radykalnego, choć układają się w wyraźną tendencję.

Na podstawie badań przeprowadzonych na kwotowej próbie mieszkańców Poznania zrekonstruowano pewne elementy stylu ich rodzin pochodzenia oraz rodzin prokreacyjnych. Styl życia definiuję za A. Sicińskim jako ogół zachowań społecznie znaczących²⁹. Przyjmuję również, że na ich pod-

²⁸ Zob. M. Marody (2002) *Przemiany religijności Polaków*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków*, op. cit., s. 147 i dalsze.

²⁹ Zob. *Styl życia: przemiany we współczesnej Polsce* (1978) pod red. A. Sicińskiego. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

stawie można formułować wnioski dotyczące dominujących orientacji oraz wartości życiowych jednostek.

Punkt wyjścia analizy zachowań, w których manifestuje się przywiązanie do określonych wartości stanowi porównanie układu ról kobiet i mężczyzn w rodzinach pochodzenia oraz rodzinach prokreacyjnych respondentek. Najbardziej rozpowszechniony wzór funkcjonowania rodzin pochodzenia respondentek (38%) był związany z tradycyjnymi, spolaryzowanymi rolami kobiet i mężczyzn, czyli: rolą niepracującej zawodowo, za to zajmującej się domem i dziećmi matki oraz zarabiającego na utrzymanie rodziny ojca. Równie powszechny (34%) był model, w którym oboje rodzice pracowali zawodowo, z tym że matka więcej uwagi poświęcała prowadzeniu domu, a ojciec w większym stopniu troszczył się o utrzymanie rodziny. Model egalitarny, w którym oboje rodzice pracowali zawodowo oraz w równym stopniu angażowali się w prace domowe i wychowanie dzieci wyznaczał przestrzeń wczesnych doświadczeń socjalizacyjnych niespełna 9% badanych kobiet. Tyle samo respondentek określiło model podziału ról w rodzinie pochodzenia jako elastyczny, czyli taki, w którym podział obowiązków przedstawiał się różnie w poszczególnych okresach, w zależności od sytuacji. Retrospektywne deklaracje respondentek najrzadziej odnosiły się do modeli stanowiących przeciwieństwo stereotypowego podziału ról w których oboje rodzice pracowali zawodowo, z tym że ojciec w większym stopniu zajmował się domem, a matka troszczyła się o utrzymanie rodziny (2,1%) lub ojciec nie pracował zawodowo i zajmował się domem, a matka zarabiała na utrzymanie rodziny (0,4%). Odsetki te są na tyle niskie, że oznaczają jednostkowe przypadki. 8% respondentek deklarowało, że podział ról w rodzinie wykraczał poza zaproponowane modele. Najczęściej oznaczało to nieobecność któregoś z rodziców (głównie ojca) związaną ze śmiercią lub niewywiązywaniem się z ról rodzinnych.

Zdecydowana większość, bo 71% spośród badanych dorosłych mieszkanki Poznania założyło własną rodzinę. Spośród pozostałych 29%, również zdecydowana większość (76,5%) zaznacza, że chciałaby w przyszłości założyć rodzinę, co można uznać za pośrednią deklarację, iż rodzina stanowi dla nich istotną wartość³⁰.

W przypadku kobiet, które założyły własną rodzinę, najwięcej (39%) realizuje model, w którym oboje partnerzy pracują zawodowo, z tym że kobieta bardziej zajmuje się domem, a mężczyzna w większym stopniu troszczy się o utrzymanie rodziny. W porównaniu z poprzednią generacją zwiększył się odsetek rodzin egalitarnych, w których oboje partnerzy pra-

³⁰ 16% badanych kobiet (głównie najmłodszych) zadeklarowało, że jeszcze nie wie, czy chciałaby założyć rodzinę, natomiast 7,5% wyraziło opinię, że nie chce w przyszłości zakładać rodziny.

cują zawodowo oraz w równym stopniu angażują się w prace domowe i wychowanie dzieci. Zmiana ta nie ma jednak radykalnego charakteru, gdyż jedynie 16% badanych kobiet deklarowało realizowanie modelu egalitarnego w rodzinach prokreacyjnych (w porównaniu z 9% w rodzinach pochodzenia). Na podobnym poziomie (17%) utrzymuje się liczba deklaracji dotyczących elastycznego podziału ról w rodzinach prokreacyjnych. Trzykrotnie zmniejszył się natomiast odsetek kobiet realizujących w swych rodzinach model, w którym kobieta nie pracuje zawodowo, zajmuje się domem i dziećmi, a mężczyzna zarabia na utrzymanie rodziny (13% w rodzinie prokreacyjnej wobec 38% w rodzinie pochodzenia). Przypadki, w których oboje partnerzy pracują zawodowo, z tym że mężczyzna w większym stopniu zajmuje się domem, a kobieta zarabianiem na utrzymanie rodziny lub mężczyzna nie pracuje zawodowo i zajmuje się domem, natomiast kobieta zarabia na utrzymanie rodziny były równie rzadkie w rodzinach prokreacyjnych, co w rodzinach pochodzenia badanych kobiet.

Międzygeneracyjną zmianę wzorców życia rodzinnego można interpretować jako zastępowanie form zdecydowanie tradycyjnych formami umiarkowanie tradycyjnymi, stanowiącymi swoisty „kompromis pomiędzy tradycją a egalitaryzmem”. Zwiększyła się bowiem liczba kobiet pracujących zawodowo, lecz zmianie tej nie towarzyszyła analogiczna aktywizacja mężczyzn w zakresie wykonywania obowiązków domowych. Pomimo że wzrosła liczba rodzin egalitarnych, nadal stanowią one mniejszość. Przesunięcia pomiędzy poszczególnymi kategoriami odzwierciedlają charakterystyczne dla społeczeństwa polskiego procesy społeczno-ekonomiczne (m.in. związane z koniecznością podjęcia pracy przez oboje małżonków wobec trudności utrzymania rodziny „z jednej pensji”). Należy je zatem interpretować w kategoriach pragmatyzacji świadomości społeczeństwa polskiego.

Omawiane zmiany można jednak uznać za zapowiedź transformacji w sferze wartości. Świadczą o tym dobitnie deklaracje kobiet, które jeszcze nie założyły rodzin, natomiast wyraziły taką chęć. Najwięcej z nich (47%) opowiedziało się za pełnym partnerstwem polegającym na tym, że oboje małżonkowie pracują zawodowo i w równym stopniu angażują się w prace domowe oraz opiekę nad dziećmi. Najmniej przedstawicielek wspomnianej kategorii (5%) wskazało jako preferowany model zdecydowanie tradycyjny, w którym kobieta nie pracuje zawodowo i zajmuje się domem, natomiast mężczyzna zarabia na utrzymanie rodziny. Preferencje dla umiarkowanie tradycyjnego modelu, w którym oboje partnerzy pracują zawodowo, natomiast kobieta w większym stopniu zajmuje się domem, a mężczyzna zdobywaniem środków utrzymania wyraziło 35% kobiet pragnących w przyszłości założyć rodzinę. 13% kobiet, które w swych planach życiowych umieszczają założenie rodziny opowiedziało się natomiast za elastycznym podziałem ról między partnerami.

Tabela 3

Częstotliwość poszczególnych form aktywności w rodzinie pochodzenia badanych

rodzaj aktywności		częstotliwość					
		kilka razy w tygodniu	raz w tygodniu	1-2 razy w miesiącu	kilka razy w roku	rzadziej niż raz w roku	nigdy
		%					
wskaźniki prematerialistycznej orientacji wspólnotowej	wspólne praktyki religijne	12	60	7	10,5	3	6
	wspólne odwiedziny rodziny	11	26	32	27	1	1
	wspólne odwiedziny sąsiadów, znajomych	10,5	20	33	23	8	4
wskaźniki orientacji materialistycznej- „etos pracy i oszczędności”	wspólne wykonywanie prac domowych	28	28	17	15	6	5
	wspólna praca zarobkowa	21	5	6	10	6	52
wskaźniki orientacji postmaterialistycznej	rozmowy na tematy ważne dla członków rodziny	28	16,5	16,5	18	8	10
	wspólne zakupy, odwiedzanie centrów handlowych	6	17	22,5	21	8	24
	wspólne chodzenie do kina, teatru, na wystawy	1	3	13	33	8	4

Źródło: badanie na kwotowej próbie dorosłych mieszkanek Poznania N=284

Badanym kobietom zadano również pytania dotyczące konkretnych rodzajów aktywności podejmowanych w rodzinach pochodzenia oraz prokreacyjnych. Zostały one podzielone na trzy grupy, charakterystyczne dla

trzech orientacji. Pierwsza z nich jest związana z wartościami prematerialistycznymi o charakterze wspólnotowym i obejmuje: wspólne praktyki religijne, wspólne odwiedziny innych członków rodziny oraz wspólne odwiedziny sąsiadów i znajomych; druga – z materialistycznymi wartościami wczesnej nowoczesności oraz charakterystycznym dla niej „etosem pracy i oszczędności” i obejmuje: wspólną pracę mającą na celu uzyskanie środków utrzymania rodziny (np. w gospodarstwie rolnym, prace chałupnicze, pomoc członków rodziny w prowadzeniu rodzinnej firmy, sklepu lub warsztatu oraz wspólne wykonywanie prac domowych i remontowych). Trzecia grupa jest związana z dwoma typami orientacji postmaterialistycznych: nastawionej na konsumpcję, realizującej się we wspólnych zakupach i odwiedzaniu centrów handlowych oraz we wspólnym uczestnictwie w kulturze (np. chodzeniu do kina, teatru, na wystawy), a także w akcentowaniu więzi psychicznej w obrębie rodziny, przejawiającym się we wspólnych rozmowach na tematy ważne dla członków rodziny.

Na podstawie retrospektywnych wypowiedzi badanych kobiet można stwierdzić, że w ich rodzinach pochodzenia dominujące rodzaje wspólnej aktywności wskazywały na przenikanie się dwóch orientacji: przedmaterialistycznej i materialistycznej. W tym celu porównano częstotliwość poszczególnych form aktywności mających miejsce w rodzinach respondentek w ich dzieciństwie oraz wczesnej młodości. Szczegółowe dane dotyczące form aktywności zawarte są w tabeli nr 3.

Z wypowiedzi badanych kobiet wynika, że najczęstszą formą wspólnej aktywności członków rodzin pochodzenia był udział w praktykach religijnych – 72% respondentek wskazuje bowiem, iż ten właśnie rodzaj aktywności miał miejsce co najmniej raz w tygodniu³¹. Kolejnym typem aktywności wykonywanym z podobną częstotliwością było wspólne wykonywanie prac domowych deklarowane przez 56%³² kobiet. Nieco mniej kobiet wskazuje na wspólne rozmowy na tematy ważne dla członków rodziny – 44,5%³³ jako najczęstszą formę działań integrujących członków rodziny. Najrzadszą formą aktywności rodziny pochodzenia było natomiast wspólne uczestnictwo w kulturze oraz zakupy i odwiedzanie centrów handlowych. 28% badanych deklarowało, że nigdy wraz z członkami rodziny pochodzenia (rodzicami, rodzeństwem itd.) nie było w kinie teatrze czy na wystawie, a 22% przyznało, że wspólne wyjścia tego rodzaju miały miejsce rzadziej niż raz w roku. 24% badanych przyznało, że rodzina nigdy wspólnie nie odwiedzała centrów handlowych, a 8% – że ta forma aktywności miała miejsce rzadziej niż raz w roku.

³¹ Zsumowano odpowiedzi „kilka razy w tygodniu” i „raz w tygodniu”.

³² Ibidem.

³³ Ibidem.

Tabela 4

Częstotliwość poszczególnych form aktywności w rodzinie prokreacyjnej badanych

rodzaj aktywności		częstotliwość					
		kilka razy w tygodniu	raz w tygodniu	1-2 razy w miesiącu	kilka razy w roku	rzadziej niż raz w roku	nigdy
		%					
1	2	3	4	5	6	7	8
wskaźniki prematerialistycznej orientacji wspólnotowej	wspólne praktyki religijne	9	47	8	20	4	12
	wspólne odwiedziny rodziny	8	26	39	23	2,5	2,5
	wspólne odwiedziny sąsiadów, znajomych	8	16	31,5	27,5	6	9
wskaźniki orientacji materialistycznej- „etos pracy i oszczędności”	wspólne wykonywanie prac domowych	40	8	31,5	27,5	6	9
	wspólna praca zarobkowa	8,5	6,5	5,5	8,5	8,5	62,5
wskaźniki orientacji postmaterialistycznej	rozmowy na tematy ważne dla członków rodziny	41	18	20	17	2,5	1,5
	wspólne zakupy, odwiedzanie centrów handlowych	6,5	23	37,5	18	3,5	11,5
	wspólne chodzenie do kina, teatru, na wystawy	1,4	3	19	32	28,5	9

Źródło: badanie na kwotowej próbie dorosłych mieszkanki Poznania N=284

Widoczne zmiany w stylu życia rodzin prokreacyjnych respondentek w porównaniu z rodzinami pochodzenia są związane ze zmniejszeniem

częstotliwości wspólnych praktyk religijnych. Wspólne praktyki religijne, co najmniej raz w tygodniu, są udziałem 56% rodzin prokreacyjnych badanych kobiet (w porównaniu z 72% rodzin pochodzenia). W rodzinach prokreacyjnych częściej niż w rodzinach pochodzenia badanych mają miejsce wspólne rozmowy na tematy ważne dla członków rodziny, co może świadczyć o rozpowszechnianiu postawy postmaterializmu interpersonalnego i postrzegania rodziny przez pryzmat jej funkcji emocjonalno-ekspresyjnej. Ponadto, odsetek badanych kobiet deklarujących, iż w założonych przez nie rodzinach nigdy nie miały miejsca wspólne wyjścia do kina, teatru lub na wystawę jest o połowę mniejszy niż odsetek respondentek wskazujących podobną tendencję w odniesieniu do ich rodziny pochodzenia. Odsetek kobiet deklarujących częste podejmowanie wspólnych działań mających na celu uzyskanie środków utrzymania w rodzinach prokreacyjnych okazał się również mniejszy niż odsetek osób deklarujących wspomniane działania w rodzinach pochodzenia. Podobna tendencja dotyczy deklaracji wspólnego, częstego wykonywania prac domowych (choć w tym przypadku zmiana była stosunkowo najmniejsza).

Omówione powyżej zmiany można interpretować w kategoriach stopniowego rozszerzania postmaterialistycznych funkcji rodzin. Po pierwsze, maleje liczba rodzin o tradycyjnym, ściśle spolaryzowanym układzie ról, a partnerzy dopuszczają większą niż ich rodzice elastyczność w tym zakresie. Porównanie wzorów charakterystycznych dla dwóch pokoleń rodzin wskazuje, że zmiana ta nie przebiega w sposób radykalny. Niemniej jednak preferencje kobiet, które pragną dopiero założyć rodzinę związane z partnerskim układem ról rodzinnych dość jednoznacznie wskazują kierunek dalszych zmian. Większa elastyczność oraz partnerskie relacje rodzinne stwarzają możliwość zaspokajania potrzeb samorealizacji poza rodziną oraz doznawania wsparcia w rodzinie. Obie potrzeby wydają się kluczowe z perspektywy wartości postmaterialistycznych. Ponadto coraz częściej w rodzinach realizowane są elementy postmaterialistycznego stylu życia (związane z konsumpcją, uczestnictwem w kulturze oraz z akcentowaniem więzi psychicznej pomiędzy członkami rodziny).

ZAKOŃCZENIE

W artykule tym starałam się wykazać, że niezmiennie wysokiej pozycji rodziny w systemach wartości społeczeństwa polskiego towarzyszą zmiany preferowanych modeli życia rodzinnego. Zmieniają się także relacje między rodziną a innymi wartościami (w tekście omówiono szczegółowo rela-

cje rodzina – praca zawodowa), choć nie musi to wcale oznaczać zastępowania jednych wartości w hierarchii innymi. Biorąc pod uwagę fakt, iż typowa polska rodzina jest rodziną skoncentrowaną wokół kobiety (matki), poznanie postaw i systemów wartości współczesnych Polek pozwoli lepiej rozumieć procesy przemian życia rodzinnego. Szczegółowa wiedza o postawach kobiet wobec wartości, w tym wobec rodziny, pozwoli także formułować prognozy dotyczące przemian rodzin w dzisiejszych czasach oraz w przeszłości.

LITERATURA

- Budrowska B. (2000), *Macierzyństwo jako punkt zwrotny w życiu kobiety*, Wydawnictwo Funna, Wrocław
- CBOS (1999), *Rodzice i rówieśnicy w opiniach młodego pokolenia Polaków*, komunikat z badań, Warszawa
- CBOS (2004), *Wartości życiowe*, komunikat z badań, Warszawa
- CBOS (2005), *Wartości i normy w życiu Polaków*, komunikat z badań, Warszawa
- Ciągłość i zmiana tradycji kulturowej* (1989), pod red. S. Nowaka, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Frąckowiak M. (2006), „Preferencje łądów normatywnych w postawach kobiet wobec wartości w Polsce na przełomie XX i XXI wieku” praca doktorska napisana w Instytucie Socjologii UAM, pod kierunkiem prof. dr hab. Anny Michalskiej
- Gilligan C. (1982), *In A Different Voice, Psychological Theory and Women's Development*, Cambridge-London: Harvard University Press;
- Giza-Poleszczuk A (2002), *Związki partnerskie, małżeństwo i dzieci – kulturowe zróżnicowanie postaw*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków*, pod red. A. Jasińskiej-Kani i M. Marody, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa
- Inglehart R. (1971), *The silent revolution in Europe: Intergenerational Change in Postindustrial Societies*, [w:] „American Political Science Review” nr 65
- Inglehart R. (2000), *Globalization and Postmodern Values*, [w:] *The Washington Quarterly* 23/1
- Kotlarska-Michalska A. (2001), *Kobiety wielkopolskie w świetle badań empirycznych*, [w:] *Wizerunki kobiet*, pod red. A. Kotlarskiej-Michalskiej, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa, Poznań
- Kwak A. (2004) *Relacje młodzieży z rodzicami z perspektywy przemian społecznych. Stałość czy modyfikacja?* [w:] *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*, pod red. Z. Tyszkii, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań
- Łoś M. (1998), „*Role społeczne*” w nowej roli, [w:] *Małe struktury społeczne* pod red. I. Machaj, Wydawnictwo UMCS, Lublin
- Marody M, Giza-Poleszczuk A. (2000), *Być kobietą, być mężczyzną – czyli o przemianach tożsamości związanej z płcią we współczesnej Polsce*, [w:] *Mędzy rynkiem a etatem. Społeczne negocjowanie polskiej rzeczywistości*, pod red. M. Marody, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa
- Marody M. (2002), *Przemiany religijności Polaków*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków*, pod red. A. Jasińskiej-Kani i M. Marody, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa
- Podstawowe informacje o rozwoju demograficznym Polski do 2004 roku*, publikacja elektroniczna: www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp/ludnosc/demografia/2004

- Poleszczuk J. (2002), *Rodzina, małżeństwo, prokreacja: racjonalizacja strategii reprodukcyjnych*, [w:] *Polacy wśród Europejczyków*, pod red. A. Jasińskiej-Kani i M. Marody, Wydawnictwo Naukowe „Scholar”, Warszawa
- Styl życia: przemiany we współczesnej Polsce* (1978), pod red. A. Sicińskiego. Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Szczepański J. (1970), *Elementarne pojęcia socjologii*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa
- Titkow A. (1995), *Kobiety pod presją? Proces kształtowania się tożsamości*, [w:] *Co to znaczy być kobietą w Polsce?*, praca zbiorowa pod. red. A. Titkow i H. Domańskiego, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa
- Titkow A., Duch-Krzysztozek D., Budrowska B. (2004), *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia. Perspektywy*, IFiS PAN, Warszawa
- Żurek A. (2005), *Relacje łączące młodych singli z ich rodzicami*, [w:] Przybył I., Żurek A., Wrzesień W., *Rodzice i ich dzieci w tańcu pokoleń*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań

FAMILY AS A VALUE IN THE CONSCIOUSNESS OF CONTEMPORARY POLISH WOMEN

Summary

This paper aims at an analysis of the meaning of family as a value in the consciousness of contemporary Polish women. Main results of empirical research carried out as a part of a PhD dissertation entitled “Preferences of the normative orders in women’s attitudes towards values in Poland at the turn of 20th and 21st century” have been presented. The article consists of five parts, first of which deals with the rank of family declared by the interviewed women. The second part concerns motherhood as the aspect of family life and, as the research revealed, the separate and crucial value for the significant number of women. For many of them being a mother is much more important than any other social role: wife, employee, student, etc. This fact refers to culture patterns and gender identity. The third part of the text is about the relations between family and professional career.

The empirical study enabled observation of the main differences in life priorities in consecutive life-stages. The fourth part of the article focuses on the different ways in which women define some notions like “happy family” or “success”. The fifth chapter deals with components of life-styles which indicate different systems of values and different models of family life.